

О. П. Кумеда (Суми)

УДК 81'28

РЕФЛЕКСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПРОРИВНОГО [g]
У МОВІ ПЕРШОДРУКІВ П. КУЛІША

Вивчення мови письменників, зокрема, тих, які стояли біля витоків і долучилися до процесу становлення нової літературної мови, є актуальним. Мова П. Куліша має важливе значення в історії формування української літературної мови на народній основі, адже П. Куліш увійшов в історію української літературної мови як її творець. В україністиці досі не було спеціальних робіт, які би висвітлювали зв'язок ідіолекту П. Куліша з його локальним говірковим оточенням в оперті на докладний аналіз першодруків.

Ареалогічного прочитання мови творів П. Куліша раніше не здійснювали, однак наукові розвідки Ю. Шевельова [Шевельов 1996], І. Матвіяса [Матвіяс 2008], Т. Должикової [Должикова 2003] засвідчують виразний вплив на мову письменника рідного йому східнополіського говору північного наріччя.

У своєму спостереженні над мовою П. Куліша ставимо за мету розглянути особливості рефлексії *g з урахуванням двох основних інформаційних складників – тексту, у якому реалізовано мовну діяльність носія ідіолекту, та мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення й формування рис тексту [Гриценко 2007: 16, 20]. Зокрема, об'єктом нашого прочитання є першодруки: роман „Чорна рада” (1857) та історичний нарис „Хмельницина” (1861), а також одне неприжиттєве видання 1909 р. – поема „Маруся Богуславка”; рефлексії *g аналізуємо у зв'язку зі свідченням діалектних джерел з території східнополіських говірок, в ареалі яких народився та зростав П. Куліш¹.

Праслов'янський проривний звук g у південних давньоруських говорах, на основі яких сформувалася українська мова та деякі південно-західні говори білоруської мови, перетворився у фрикативний γ. У подальшому артикуляція γ зазнала змін у напрямі пересунення назад його місця творення, унаслідок чого він через різні проміжні варіанти перетворився у фарингальний звук h [Півторак 1988: 128 – 129].

За Ю. Шевельовим, посталий в українській мові h (< *g) добре зберігся до наших часів, за винятком поодиноких випадків його заміни іншими щілинними та одного випадку його занепаду, зокрема перед d у прислівниках *де, тоді, іноді, завсіди*, наприклад: *de < hde < gde < kde < k̄bde* [Шевельов 2002: 445, 455]. За спостереженнями Н. Прилипка, у

¹ Як відомо, П. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Дитячі та юнацькі роки провів на східному Поліссі: спочатку на батьківському хуторі, далі, навчаючись у повітовому училищі, а потім у гімназії Новгород-Сіверського.

поліських говірках досі функціонує низка давніх, відомих ще з праслов'янської мови, темпоральних прислівників з компонентом *-гда* (*-гда*) < **g(ъ)da* [Прилипко 1996: 85]. Прикметно, що сучасні спостереження² з території східнополіських говірок, а також записи Т. Назарової та П. Гладкого³ засвідчують [гд] у прислівниках; у П. Куліша фіксуємо переважно *тогді*, *оттогді* [Кулиш 1994 а], хоча паралельно – поодинокі *тоді*, *иноді* [Кулиш 1994 а: 49, 50].

За свідченням Ю. Романчука, упорядника львівського видання 1909 р., серед правописних відмінностей у різних текстах П. Куліша виявлено *тоді* і *тогді* [Романчук 1911: 670]. Окремі першодруки П. Куліша, зокрема 1861, 1868 та 1882 рр., безвинятково відбивають нові форми *тоді*, *иноді*, хоча зафіксовано поодинокі *завсегда* (1861 р.) та *тричі нігде* (1861 і 1882 рр.). У ранньому тексті 1857 р. нові форми *тоді*, *ніде* маркують мову соціальних низів (міщан, запорожців, селян), давніші *тогді*, *оттогді*, *нігде*, *де-негде* – мову автора та центральних персонажів (козацької верхівки, городової старшини). Зазначену закономірність порушує *тоді* – одиничне в мові автора та тричі вжите в мові Череваня, а також непослідовність, виявлена в мові Кирила Тура: *не де* (Ч.р. 250), *тоді* (Ч.р. 239, 251, 417) – *тогді* (Ч.р. 116, 138, 139). Одну з нових форм відбито в народнопоетичних рядках, озвучених цим запорожцем: „*Тоді я прибуду до вась у гості, Якъ виросте трава на помості*” (Ч.р. 251). Додамо, що в тексті 1857 р. тричі зафіксовано *завсегда* (Ч.р. 67, 124, 312) – у мові різних соціальних верств; одиничне *иноді* (Ч.р. 104) – на тлі нової форми *иноді* (Ч.р. 152, 220, 243). У неприжиттєвому виданні 1909 р. безальтернативно відбито *тогді* (М.Б. 44, 57...), *нігде*⁴ (М.Б. 23, 136). Епістолярій П. Куліша 40 – 50-х рр. засвідчує нові форми, зокрема *тоді*, однак листи 50-х рр. тричі фіксують *нігде* [Кулиш 2005: II, 113, 179, 195]. Словник за редакцією Грінченка як рівноправні пропонує *завсе(і)гда* і *завсігди* = *завсіди*, *иноді* = *иноді*, *нігде* = *ніде*, *тогді* = *тоді* [Словарь II: 22, 193, 566; IV: 271].

М. Жовтобрюх спостеріг, що Т. Шевченко послідовно зберігає звукосполюку гд у прислівникові *нігде*, поширеному в живій народній мові та вживаному майже всіма українськими письменниками ХІХ ст. (Г. Квіткою-Основ'яненком, І. Нечуєм-Левицьким, Л. Глібовим, Панасом Мирним) [Жовтобрюх 1962: 61]. Припускаємо, що [г] у прислівникових

² Фонозапис діалектного мовлення з говірок Шосткинського, Глухівського та Борзнянського районів зберігається в авторки та в Українському діалектному фонфонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ).

³ Сучасні спостереження фіксують *ни[з]де* і *н'і[з]де* (с. Клишки, Шост. р-н); *н[у]зде* (с. Чаплівка, Шост. р-н); *ниде*, *ни[з]де* (5) (хут. Мотронівка, Борз. р-н); записи Т. Назарової – *тади*, але *ус'е[з]да* (с. Вовна, Шост. р-н) [Говори 1977: 190 – 192]; П. Гладкого – *тоді*, хоча *не[з]де* [Гладкий 1928: 117, 141].

⁴ Пізніше видання цього тексту (1994 р.) підтверджує *нігде* [Кулиш 1994 б: 52, 150] та в переважній більшості прикладів – *тогді* [Кулиш 1994 б: 54, 98, 92, 104, 115, 118, 129, 133, 150, 165, 168, 182, 187].

словоформах у мові текстів П. Куліша закорінено у східнополіську вимову, а також відбиває тогочасну наддніпрянську літературно-писемну практику. Паралелізм нових форм без [г] і старих із [г], імовірно, засвідчує зорієнтованість автора на широке коло східноукраїнських говорів.

Як відомо, фонема /г/ відсутня в українській літературній мові в питомих слов'янських словах, де її здавна заступила фонем /г/, а сфера вживання її обмежена переважно запозиченими та звуконаслідувальними словами [Бевзенко 1980: 81]. Водночас для деяких лексем проблему становить співвідношення звуків [г] і [г], що зумовлено відповідним станом у говорах. Так, у низці слів у середньо-, західнополіському та в усіх трьох південно-східних говорах наявне [г]: ¹ганок, ¹гвинт, ¹Вига; у південно-західних діалектах, крім волинського та подільського, з проривним [г] зафіксовано іменники *гра¹ната*, *бри¹гада* [Матвіяс 2005: 39]. Карти АУМ № 133, 134 засвідчують у східнополіських говірках паралельне вживання [г], [г] і [к]⁵; записи діалектного мовлення, зокрема, П. Гладкого, фіксують [г] у низці запозичень⁶.

М. Жовтобрюх відзначає, що П. Куліш „уживав латинську букву g для передавання на письмі проривного задньоязичного г” [Жовтобрюх 1963: 292]. За нашими спостереженнями, мова творів П. Куліша засвідчує давній проривний [g] тільки в запозиченнях, причому в прижиттєвих першодруках графічно позначений через *g*, а у виданні 1909 р. – через *г* та *к*, напр.: *галера* (М.Б. 102), *галеру* (Ч.р. 83), *ганочками* (Ч.р. 63), *гвалтовний* (Ч.р. 96), *гонтовимъ* (Ч.р. 5), *крати* (М.Б. 71), *дзигарами* (Ч.р. 320), *фурдиги* (М.Б. 106), *хурдигу* (Хм. 40), *шпаргаль* (Ч.р. 214). У текстах 1857 та 1861 рр. виявлено альтернативні словоформи з [г]: *гвалтъ* (Ч.р. 28.), *гвалту* (Ч.р. 151; Хм. 87), *гонтова* (Ч.р. 209); без варіантів відбито *грунта* (Ч.р. 196), *грунтахъ* (Ч.р. 198; Хм. 102), *грасували*, *грасувати* (Хм. 105, 112). Епістолярій П. Куліша 40 – 50-х рр. засвідчує [г] у запозиченнях⁷. Словник за редакцією Б. Грінченка як рівноправні подає *гвалт* і *гвалт* [Словарь I: 347], *крата* = *грата* [Словарь II: 301], *хурдига* і *хурдига* [Словарь IV: 419]; безальтернативно: з [г] – *галера*, *дзигар* [Словарь I: 346, 379].

⁵ У говірках Шосткинського р-ну виявлено тільки форми з [г]: ¹[г]анок, ¹[дзи]га; у говірках Борзнянського й Новгород-Сіверському районів – з [г], [г], [к]: ¹[г]анок (с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка) і ¹[г]анок, ¹[г]л'а (с. Мала Загорівка); ¹[г]узик, ¹[г]узик, ¹[к]узик (с. Смяч, с. Хомви, с. Смоляж) і ¹гу[V]ік, ¹гу[V]ік, ¹гу[з']ік, ¹гу[з']ік, ¹ку[з']ік (с. Смяч, с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка) [АУМ].

⁶ П. Гладкий відзначає, що в говірці с. Блиставиця „звук г чути в словах: ¹хл'а[г]а, ¹[г]рунт, хви¹[г]ури, ¹[г]ніт, ¹дзи[г]а, ¹[г]ул'а, вин¹[г]о[г]орох (великий горох, що „сирим їд'ат”)), ¹хви[г]л'і да ¹ми[г]л'і, маці¹[г]ан (дають дітей), ¹[г]удз'ік, ¹[г]іла (= рос. *грижа*)”, ¹[г]ілун (що з ¹[г]ілоју), ¹[г]едз, ¹[г]е'дзи” [Гладкий 1928: 115].

⁷ *Шпаргали*, *шпаргалики*, *гудзик*, *шпугати*, хоча й *дзиглик*, *дзигликами*; у листі 1854 р. [г] відбито в питомих *гегечучи* [Куліш 2005: II, 164].

Припускаємо, що хитання П. Куліша у відбитті [г] – [r] у запозиченнях зумовлено особливостями східнополіської вимови, а також неусталеністю орфографічної норми.

Подальше спостереження над мовою першодруків П. Куліша дозволить створити цілісну працю про ідіолект письменника та визначити його роль у розвитку нової української літературної мови.

Література

АУМ – Атлас української мови : у 3 т. – Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с.; **Бевзенко 1980** – Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. філол. фак. / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 248 с.; **Гладкий 1928** – Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 93 – 141; **Говори 1977** – Говори української мови : зб. текстів / уклад. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.; **Гриценко 2007** – Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 16 – 43; **Должикова 2003** – Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Должикова Тетяна Іванівна. – К., 2003. – 187 с.; **Жовтобрюх 1962** – Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53 – 67; **Жовтобрюх 1963** – Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до сер. дев'яностих років ХІХ ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 415 с.; **Кулиш 1994 а** – Кулиш П. А. Записки о Южной Руси : у 2 т. / П. А. Кулиш. – Репр. вид. – К., 1994. – Т. 1. – 334 с.; **Куліш 2005** – Куліш П. Повне зібрання творів. Листи / Пантелеймон Куліш ; упор., комент. Олесь Федорук. – Т. 2. 1850 – 1856. – К. : Критика, 2005. – 672 с.; **Куліш 1994 б** – Куліш П. О. Твори : в 2 т. – Т. 2. Поєми. Драматичні твори / П. Куліш ; упоряд. і прим. В. М. Івашкова ; ред. тому М. Д. Бернштейн. – К. : Наук. думка, 1994. – 768 с.; **Курило 1924** – Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Зб. іст.-філол. від. Всеукр. акад. наук : пр. етногр. комісії. – № 21. – К., 1924. – 111 с.; **Матвіяс 2005** – Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 32 – 40; **Матвіяс 2008** – Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша / І. Г. Матвіяс // Укр. мова. – 2008. – № 1. – С. 95 – 99; **Півторак 1988** – Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : (іст.-фонет. нарис) / Г. П. Півторак ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ; відп. ред. В. Г. Складенко. – К. : Наук. думка, 1988. – 280 с.; **Прилипка 1996** – Прилипка Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Н. Прилипка // Полісся: мова,

культура, історія : матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1996. – С. 83 – 87; **Романчук 1911** – Романчук Ю. Посліслово / Ю. Романчук // Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Т. 6. – Л. : Просвіта, 1911. – С. 669 – 670; **Словарь** – Словарь української мови : у 4 т. / упор. Б. Д. Грінченко. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1958. – Т. 1 – 4; **Шевельов 1996** – Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – Л. – Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка, Українознавча бібліотека НТШ, 1996. – 192 с.; **Шевельов 2002** – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.

Джерела

М.Б. – Куліш П. Маруся Богуславка / Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. / П. Куліш ; вступ. ст. Юл. Романчука. – Т. 2. – Л. : Просвіта, 1909. – С. 5 – 192; **Хм.** – Куліш П. Хмельнищина. – СПб., 1861; **Ч.р.** – П. Куліш. Чорна рада. – СПб., 1857.

Кумеда О. П. Рефлекси праслов'янського проривного [g] у мові першодруків П. Куліша

У статті розглянуто особливості рефлексії *[g] на матеріалі прижиттєвих першодруків П. Куліша з урахуванням двох основних інформаційних складників – тексту, у якому реалізовано мовну діяльність носія ідіолекту, та мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення й формування рис тексту; обґрунтовано вплив східнополіського діалектного оточення на одну з рис мови першодруків П. Куліша, а також орієнтацію автора на широке коло східноукраїнських говорів.

У статті також висунуто гіпотезу щодо меж узуального та власне авторського серед зареєстрованих у текстах одиниць і щодо причин вибору письменником мовних засобів з-поміж низки альтернативних варіантів, окреслено лінгвальні пріоритети П. Куліша. Відзначено, що в україністиці досі не було спеціальних робіт, які би висвітлювали зв'язок ідіолекту П. Куліша з його локальним говірковим оточенням в оперті на докладний аналіз першодруків.

Подальше спостереження над мовою першодруків П. Куліша дозволить створити цілісну працю про ідіолект письменника та визначити його роль у розвитку нової української літературної мови.

Ключові слова: східнополіський говір, діалект, мовне довкілля, рефлекс, першодрук.

Кумеда Е. П. Рефлексы праславянского прорывного [g] в языке произведений П. Кулиша

Актуальность исследования обусловлена необходимостью создания целостной работы об идиолекте писателя, который опирался не только на литературную практику своего времени, а прежде всего, на собственный языковой опыт, укорененный в народную основу –

восточнополесские говоры. В работах о языке П. Кулиша и его роли в истории украинского литературного языка глубоко и всесторонне не выяснен статус языкового окружения в процессе формирования идиолекта писателя.

В статье рассмотрены особенности рефлексии *[g] на материале первоисточников, с учётом языкового окружения, в котором вырос писатель; обосновано влияние восточнополесского диалектного окружения на язык произведений П. Кулиша, а также ориентацию автора на широкий круг восточноукраинских говоров. В статье также выдвинута гипотеза относительно границ узуального и собственно авторского среди зарегистрированных в текстах единиц и относительно причин выбора писателем языковых средств из ряда альтернативных вариантов, очерчены лингвальные приоритеты П. Кулиша.

Ключевые слова: восточнополесский говор, диалект, языковое окружение, рефлекс, первоисточник.

Kumeda H. P. Reflexes of an archaic Slavic explosive [g] in language of the Kulish's first printing

The study of writers' language, in particular, those, who were standing at the background of a new literary language and who had joined in the process of incipience, is urgent. The language of P. Kulish has a large value in history of the Ukrainian literary language's formation on the folk basis, because P. Kulish went down in history of Ukrainian literary language as its creator. In the Ukrainistics, there are no special works yet, which could elucidate the connection between the idiolect of P. Kulish and his local dialect's surrounding relying on the detailed analysis of his first printings. The arealogical language's reading of the Kulish's works was never made before, but the study of J. Schevelov, I. Matvias, T. Dolzhkova certified the pronounced influence on the writer's language of his native eastern Polissia speech of northern dialect.

The peculiarities of a reflexivity of *[g] are looked at the article on material Kulish's first printing, in view of a language environment from which the writer has grown; influence eastern Polissia dialect environment on language of the novels by P. Kulish, and also orientation of the author the broad audience eastern Ukrainians dialects is proved. Wavering of P. Kulish in the representation of [ɣ] – [r] in borrowed words is conditional on specificities of eastern Polissia pronunciation and also because of lack of stability of spelling rule.

In article the hypothesis concerning borders of usage and actually author's features among units registered in texts and concerning the reasons of a choice by the writer of language means among of some alternative variants is put forward, P. Kulish's language priorities are certain.

Further inquiry on language of Kulish's first printings will make it possible to create an integral work about idiolect of the writer and to identify its role in development of new Ukrainian literary language.

Key words: eastern Polissia dialect, dialect source, language environment, the reflex, the primary source.

Стаття надійшла до редакції 02.12.2013 р.

Прийнято до друку 27.12.2013 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Мілева І. В.

Г. О. Патлач (Горлівка)

УДК 81'373.612.2

МЕТОНІМІЯ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ КАЛАМБУРУ

Явище метонімії як один із шляхів номінації й виразних засобів мови привертає увагу науковців не так давно. „Інтерес до метонімії – це наслідок звернення лінгвістів до зв'язків між висловлюваннями мовця та (сприйманою й усвідомленою ним) дійсністю: зв'язки за суміжністю існують не між змістами, а в дійсності” [Падучева 2000: 241]. Дослідження метонімії знаходимо в працях В. Зайцевої, Ц. Тодорова, А. Удинської, О. Токмакова, О. Земської та ін., де вчені описують метонімію з погляду різноманітних напрямів й аспектів. Але розвідок, присвячених метонімії як засобу створення комічного взагалі та каламбуру зокрема, виявилось небагато, що зумовлює актуальність цієї статті.

Метою дослідження є виявлення особливостей творення каламбуру на основі метонімії та її різновидів. Для досягнення цієї мети сформульовано такі завдання: розглянути явища комічного й метонімії, описати механізм метонімічного перенесення й дослідити зв'язок між метонімією та її різновидами й каламбуром.

Більшість науковців, які досліджували комічне (А. Бергсон, Ю. Борев, С. Аттардо, В. Санников та ін.), погоджуються з тезою, що комічне зумовлене протиставленням, незбігом форми й змісту, видимості й сутності. Буквальне прочитання значень створює нісенітницю, з'єднання нез'єданого, яке суперечить логічному зв'язку речей. Суперечність породжує двоплановість, двозначність, яка міститься в основі каламбуру. Отже, каламбур – стилістична фігура, яка будується на основі явищ широкого діапазону й навмисно вживається для загострення, підкреслення думки, надання комічного ефекту. Обов'язковою умовою створення каламбуру є наявність двох компонентів з формально-графічним або звуковим збігом; асоціативний зв'язок між цими компонентами, результатом якого є спільна семантика вислову.

Каламбур, як і все комічне, ґрунтується на поєднанні несумісних, неочікуваних думок, контрасті між поняттями, які зіштовхуються. Метонімічні перенесення забезпечують комічну дію саме через контраст